

Садыкова К.

И.Арабаев атындагы КМУ, мамлекеттик тил жана маданият институту, ага окутуучу

Садыкова К.

КГУ им. И.Арабава, институт государственного языка и культуры, старший преподаватель

Sadykova K.

KSU I. Arabava, Institute of State Language and Culture, Senior Lecturer

ИЛИМИЙ-ТЕХНИКАЛЫК ТЕКСТТЕРГЕ ТАЛДОО ЖҮРГҮЗҮҮ МАСЕЛЕЛЕРИ ВОПРОСЫ ПРОВЕДЕНИЯ АНАЛИЗОВ НАУЧНЫХ ТЕКСТОВ ISSUES OF ANALYSIS OF SCIENTIFIC TEXTS

Аннотация: Бул макала илимий стилдеги тексттерге талдоо жүргүзүү үчүн практикалык багытта иштелип чыкты. Анын максаты – ар түрдүү субстильдеги илимий тексттердин өзгөчөлүктөрүн изилдөө, алардын тилдик өзгөчөлүктөрүн жана технологиялык мүнөздөмөлөрүн аныктоо, ошондой эле терминдер болгон негизги бирдиктерди кароо. Макалада илимий-техникалык 2 текстке талдоо жүргүзүлөт.

Аннотация: Данная статья предназначена для практического анализа текстов научного стиля. Его целью является изучение особенностей научных текстов разных субстилей, определение их языковых особенностей и технологических характеристик, а также рассмотрение основных единиц терминов. В статье анализируются 2 научно-технических текста.

Abstract: This article is intended for practical analysis of scientific style texts. Its purpose is to study the features of scientific texts of different substyles, determine their linguistic features and technological characteristics, as well as consider the basic units of terms. The article analyzes 2 scientific and technical texts.

Негизги сөздөр: илимий стиль, текст, субстиль, термин, техникалык тексттер, чендик терминдер, жалпы лексика, аббревиатура.

Ключевые слова: научный стиль, текст, подстиль, термин, технические тексты, объемные термины, общая лексика, аббревиатура.

Key words: scientific style, text, sub-style, term, technical texts, voluminous terms, general vocabulary, abbreviation.

Илимий стилдеги тексттерге талдоо жүргүзүү үчүн практикалык багытта иштерди кобүрөөк алып баруу жаш илимпоздор үчүн пайдалуу. Талдоонун максаты – ар түрдүү субстильдеги илимий тексттердин өзгөчөлүктөрүн изилдөө, алардын тилдик өзгөчөлүктөрүн жана технологиялык мүнөздөмөлөрүн аныктоо, ошондой эле терминдер болгон негизги бирдиктерди кароо.

Илимий стилдеги тексттин табиятын, анын маанилик-структуралык уюшулуш мүнөзүн таанып билүү үчүн, эң алгач, илимий чөйрөнүн жалпы жана жеке өзгөчөлүктөрүн таанып билүү зарыл.

Талдоо үчүн биринчи текст – «Метрополитен». Бул текст википедиядан алынды.
Метрополитен

Метрополитен (фр. métropolitain – «шаардын темир жолу»), метрo (métro) – бул шаардын башка унааларынан, жөө жүргүнчүлөрдөн алыс, алар менен кезигишпеген каттамдык поезддер. Метролор көбүнчө шаардын алдынан өткөрүлгөн туннелдеги темир жол аркылуу жүрөт. Кээ бир шаарларда поезддер трассанын үстүндөгү кабаттуу жолдор – эстакада аркылуу каттайт. Метро катуу (саатына 45 км/с кээде андан да жогорку) ылдамдыкта токтоосуз жүргөн каттам. Поезддер ар бир 10 мүнөт сайын алдын-ала түзүлгөн жүгүртмө боюнча жүрөт. Бир түшкөндө 60 миңге жакын адам бир багытты көздөй бара алат. Ошол үчүн метродон чыкканда адамдар бир заматта быкылдап-жайнай түшүп, бир заматта сыртка чыгып жок болуп тарап кетип турушат.

Метронун алгачкы каттамы Лондондо курулган. Ал өтө кыска 3,6 км узундукта болуп, 1863-жылы 10-январда ачылган. Курулушту «Metropolitan Railways» компаниясы ишке ашырган. Азыркы кезде көпчүлүк өлкөлөр бул сөздү кыскартып, «метрополитен» деген терминди колдонуп жүрүшөт. Ал эми оозеки сүйлөшүүдө ар кайсы өлкөдө ар кандай сөз менен айтышат. Мисалы, «түтүк», «жертөлө», «туба», «лондон» «тьюб» ж.б.

Эң узун метрополитендер Нью-Йоркто, Шанхайда, Лондондо, Токиодо, Москвада, ал эми эң кыскасы – Перуджда (Франция), Хайфе (Израиль), Катанияда (Сицилия). Типтүү метрополитендерди куруунун баасы абдан кымбат. Мисалы, 1 километр туннельге 30 млн Америка доллары сарпталат, буга метро станциясын кошпогондо да.

Метролордун дагы бир жакшы жагы анын жарандык коргонууга ылайык жашырына турган жай болуп эсептелгендигинде. Мамлекет бул жагынан бир топ мамлекеттик казаны үнөмдөй алган жана каражатты эффективдүү пайдаланууга жумшаган.

Илимдин тармагы – жол транспорт.

Бул текст лексикалык, синтаксистик жана семантикалык параметрлерге ээ, илимий прозанын стилинде жазылган, толук аягына чыгарылган текст. Тексттин мазмунун окуган адам эч кыйналбай түшүнөт.

Жалпы кесиптик лексикадагы сөздөрдү талдасак:

метро – жер астындагы жол;

темир жол – жолдун бир түрү;

каттам – бир чекиттен экинчи чекитке чейинки белгиленген аралык;

туннель – жерди тешип салынган жол, тоо жана метрополитен туннелдери бар ж.б.

Тармактык терминдерден төмөнкүлөр кездешет:

жарандык коргонуу – калкты душмандын мүмкүн боло турган кол салуусунан сактоо жана эл чарбасынын туруктуу иштешин камсыз кылуу максатында тынчтык жана согуш мезгилинде жүргүзүлүүчү жалпы мамлекеттик коргонуу чараларынын системасы;

ылдамдык – бул нерсенин басып өткөн мейкиндиги, ага сарпталган убакыт жана анын багыты ортосундагы байланышты чагылдырган физикалык чоңдук. Сөз латын тилинен келген speedsters – андан спидометр деген аспап аталган;

45 км/с – бир сааттын ичинде 45 километр аралык басып өтүү;

эстакада – жерден өйдө көтөрүлү, тирөөчтөргө же мамыларга салынган көпүрө ж.б.

Оозеки сүйлөшүүгө ар түрдүүчө айтылган сөздөр:

Метро же метрополитен сөзү – «түтүк», «жертөлө», «туба», «лондон» «тьюб» ж.б. айтылышы тексттин ичинде турат.

Чендик терминдерден сандык-сөздүк формада кыскартылган сөз бар:

3,6 км – 3600 метр дегенди билдирет, же 3 километр 600 метр.

Калган сөздөр жалпы лексикага кирет жана өз максатына жараша колдонулат. Диалект сөздөр жана оозеки кеп таптакыр жок. Ошондой эле 1-жакта жактама ат атоочтор колдонулган жок. Адаптацияланган илимий стилдеги текст экендиги корүнүп турат.

Талдоо үчүн экинчи текст катары «Чууну сертификаттоо сыноосу жана өлчөө шарттары (Жалпы бөлүм)» деген текст алынды. Илимдин тармагы – авиация.

Бул үзүндү өзүнүн негизги белгилерине (кептик-чыгармачылык процесстин иши, толуктугу ж.б.у.с.) ээ болгондуктан, текст болуп саналат. Ал аталыштан («Жалпы бөлүм») жана лексикалык, грамматикалык, логикалык, стилистикалык байланыштын ар кандай түрлөрү менен бириккен бир катар атайын бирдиктерден (суперфразалык бирдиктерден) турат.

Бул текст мурункудай эле лексикалык, синтаксистик жана семантикалык параметрлерге ээ, илимий прозанын стилинде жазылган, толук аягына чыгарылган текст.

Текстте авиацияга мүнөздүү терминдер колдонулган: «учууга жарактуулугу, радарларды көзөмөлдөө, учуу жабдуулары, реактивдүү жардыруу, бийиктик өлчөгүч, элерон, блистер (кабиналар)».

Калган сөздөр жалпы лексикага кирет жана өз максатына жараша колдонулат. Диалект сөздөр жана оозеки кеп таптакыр жок. Ошондой эле 1-жактын жеке ат атоочторун колдонуу учурларынын жоктугу, пассивдүү конструкциялардын кеңири колдонулушу, жалпылоону туюндуруучу каражат катары баяндоонун жеке эместиги илимий стилдеги текст экендигин тастыктайт, мисалы:

Сыноо жол-жоболору жана үндү (шум) өлчөө жол-жобосу сертификатты берген мамлекеттин учууга жарамдуулугун жана сертификациялоочу органдары үчүн алгылыктуу болушу керек. Сыноо процедуралары жана үндү өлчөө жол-жоболору мындай сертификатты берген мамлекеттин учууга жарамдуулугун жана үндү сертификациялоо боюнча уюмдарынын талаптарына ылайык болушу керек. Сыноо жол-жоболору жана үндү (шумду) өлчөө жол-жоболору үндү сертификациялоо боюнча ыйгарым укуктуу мамлекеттик органдын талаптарына ылайык келүүгө тийиш.

Сертификациялоочу орган аныктаган өлчөө пункттарында үндү (шумду) жазуу учурунда учактын добуштун деңгээлине олуттуу таасир эте турган температуранын инверсиясына же аномалдуу шамал шарттарына жол берилбейт.

Бул илимий тексттин тилинин негизги информациялык бирдиги да – термин. Аталган илимий-техникалык текстте колдонулган лексиканы талдоо анда авиацияга мүнөздүү түшүнүктөрдү атаган сөздөр жана сөз айкаштары кеңири таралган.

Бул текст да илимий жана техникалык терминдерди камтыйт.

Абстракттуу терминдердин айрым аныктамаларын карап көрөлү:

бийиктик – объекттин же чекиттин деңизге же жер бетинин деңгээлине карата абалы; стратосфера – тропосферанын үстүндөгү жер атмосферасынын жер бетинен 50 кмге чейин көтөрүлгөн катмары (мезосферанын төмөнкү чек арасы);

ылдамдык - бул белгилүү бир багытта тездетилген кыймыл.

Техникалык терминдерди карап көрөлү:

планер (самолет) - кыймылдаткычтан өзүнчө аба кемесинин корпусу.

сельсин – өз алдынча синхрондуу генератор.

Текстте колдонулган техникалык терминдер авиацияга тиешелүү, жөнөкөй семантикалык түзүлүшкө ээ жана жалпы сөздүктө колдонулбайт.

Илимий терминдердин айрымдары эл аралык терминдер, анткени алардын башка европалык тилдерде, анын ичинде орус тилинде аналогдору бар: кабина, блистер, шасси, aileron, пилон, радар.

Терминдер менен катар текстте стереотиптик сөздөр жана үйрөтүүчү клишелер менен туюнтулган нейтралдуу лексика да камтылган.

Анализге алынган текстте илимий стилге мүнөздүү болгон бир катар аббревиатуралар да бар. Бул белгилер англис тилиндегидей өзгөрүүсүз колдонулат:

A3 – учуу кырсыгы боюнча кеңешчи;

AACB– Авиация жана космонавтика боюнча координациялык кеңеш;

C/S – Call Sign «чакыруу белгиси»;

FL – Flight Level (Altitude) «учуу деңгээли (абсолюттуу бийиктик)»;

VFR – «визуалдык учуунун эрежелери».

Анализге алынган тексттин терминдеринин мааниси анын сөзүндө же сөз айкашында ачык жана өзгөчө болгон.

Жалпысынан алганда, илимий стилдеги текст илим чөйрөсүн тейлейт да, илим чөйрөсүнүн максат, милдеттерине, мыйзам ченемине ылайык түзүлөт. Түпкү негизинде илимий чөйрө материянын түрдүү касиет белгилери, өнүгүү, өзгөрүү мыйзам ченемин ачык түшүндүрүү максатын көздөйт. Ушуга жараша илимий чөйрөдө маалымат туюндуруунун өзгөчө ыкмалары, өзүнүн табияты боюнча көркөм стилге, публицистикалык стилдин расмий эмес жанрларына жана турмуш-тиричиликте сүйлөө стилине карама-каршы стили калыптанган. Ошондуктан илимий стилдеги текст логикалуу, түшүнүктүү, так жана жыйынтыктуу болот.

Колдонулган адабияттар:

1. Маразыков, Т.С. Кыргыз тилинде текстти уюштуруучу каражаттар. Авто.реф. канд.дисс. / Т.С.Маразыков. – Б., 1996.
2. Мусаева, В.И. Байланыштуу кепти, кептин стилдерин окутуу. Монография. В.И.Мусаева. – Б.: 2009
3. Аширбаев, Т. Кыргыз тилинин стилистикасы: функционалдык стилдер. 4-китеп. / Т.Аширбаев. – Б.: 2004.
4. Бийгелдиева, К.А. Адабий тилдин функционалдык стилдери. / К.А. Бийгелдиева. //Известия вузов, № 4, 2014. – 159-160-бб.

УДК 81-13

DOI 10.33514/1694-7851-2022-2-50-55

Садыкова К.

И.Арабаев атындагы КМУ, мамлекеттик тил жана маданият институту, ага окутуучу

Садыкова К.

КГУ им. И.Арабава, институт государственного языка и культуры, старший преподаватель

Sadykova K.

KSU I. Arabava, Institute of State Language and Culture, Senior Lecturer